

Ritoók Ágnes

TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK ÁRPÁD-KORI SÍRJELEI MAGYARORSZÁGON

A hazai sírjelölés legrégebb és valószínűleg legaltalanosabb formáira vonatkozóan – bizonyító értékű régészeti¹ és írott források (KRISTÓ 1981, 21–27) hiányában – csupán közvetett adatokra támaszkodó feltevések vannak: így a sírhantra szűrt lándzsák (KOVÁCS 1982, 58–85), ill. a sírhantra ültetett bokrok vagy fák (HOFER 1982, 308–324; BALASSA 1989, 48–54) kapcsán.

Ismert azonban egy olyan sírjelölési mód, amelynek megjelenése szinte egyidős Magyarországon a templom körüli temetők kialakításával. A 11. század második felétől néhány sír helyét – mind a jelentősebb központokban, mind a kisebb falvak cintermében több kisebb kő, vagy egyetlen nagyméretű kőlap mutatja. A tény, hogy eddig a legtöbb ilyen módon jelölt sírt a Felvidéken találták, részben helyi természetföldrajzi adottságokkal magyarázható: ezek kőben gazdag vidékek, az itteni temetők többsége fáradtságosabban megközelíthető, megtelepedésre, vagy mezőgazdasági művelésre a későbbi évszázadokban sem volt alkalmas. Így a kövek elhordására, másodlagos felhasználására sem került sor. Másrészt azonban azzal indokolható, hogy a hasonló adottságokkal rendelkező nyugat- és észak-magyarországi temetők feltárása (elsősorban a kutatások épületre összpontosító, gyakran műemléki helyreállításához kapcsolódó jellegéből következően) elmarad a felvidéki területektől. Az a néhány, alábbiakban ismertetendő darab, amit napjainkig Magyarországról ismerünk, csak annak a megállapítására elegendő, hogy a sírjelölésnek ezt a változatát etnikumtól függetlenül, a Kárpát-medence középső területein is alkalmazták.²

Az emlékanyag túlnyomó többségét a Felvidéken az egyetlen kőből kifaragott darabok alkotják, Magyarországról pedig – eddig – kizárólag ilyeneket ismerünk.

Magyarországi³ lelőhelyek⁴ (1. kép)

I. Valószínűleg bolygatatlan helyzetben talált sírlapok:

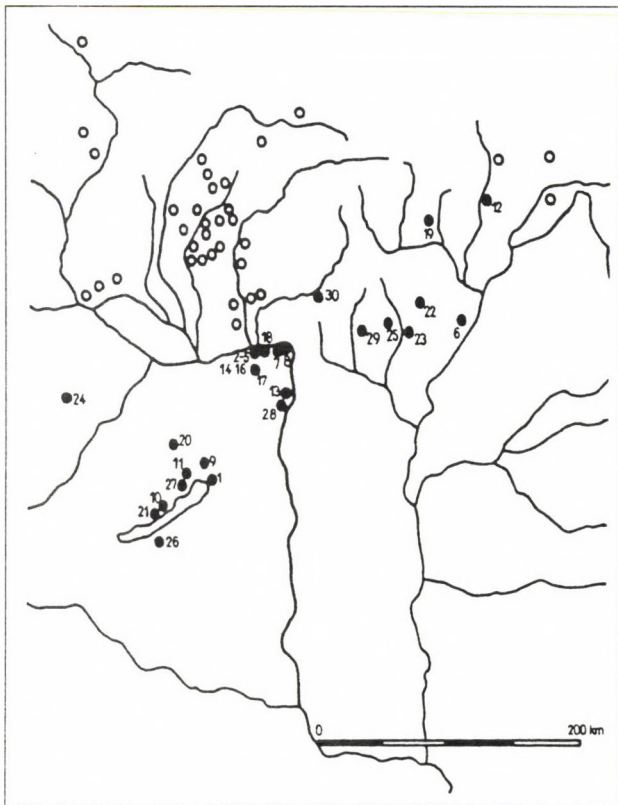
1. Csajág („kődarabokkal fedett sírhelyek”) (MRT 2, 15/2 lh.);
2. Esztergom, Szent István protomártír templom (1) (MRT 5, 8/1k lh.);
3. Esztergom, káptalanház-monostor („a vázak egy része ... kőlapokkal fedett sírban”) (MRT 5, 8/10 lh.);

4. Esztergom, domonkos kolostor („durva kőlapokkal, márványlapokkal fedett sírok”) (MRT 5, 8/9 lh.);
5. Esztergom-Szentistván („egyes sírok felett hatalmas méretű sírkőtömbök”) (MRT 5, 8/19 lh.);
6. Mezőcsát-Csicske (1) (WOLF 1994, 74);
7. Visegrád, esperességi templom (1) (SZÓKE 1979, 105);
8. Visegrád-Várkert (1) (KOVALOVSKI 1992, 122).

A mezőcsáti kivételével feltehetően mindegyik a templom falain kívül, a temető területén feküdt.

II. Másodlagos helyzetben a templomépületen belül:

9. Berhida (1) (CZEGLÉDY-ÁGOSTHÁZY 1967, 223. és 12. kép)

1. kép Magyarországi lelőhelyek M. Hanuliak térképének (HANULIAK 1979, 169) részletére vetítve
Abb. 1 Die ungarländische Fundorte angegeben auf dem Detail der Karte des M. Hanuliaks (HANULIAK 1979, 169)

10. *Felsődörgicse* (1) (ÉRI–KRÄMER–SZENTLÉLEKY 1974, 113; TÓTH 1976, B47);
11. *Veszprémfajs* (2) (TÓTH 1984, 132; RITOÓK 1984, 94, 2. ábra).

III. Másodlagos helyzetben templomépületen kívül:

12. *Abaújvár*⁵ (2);
13. *Buda*, Boldogasszony (Mátyás) templom (1) (SCHULEK 1874, 238–239);
14. *Esztergom-Abony* (2) (MRT 5. 8/21 lh., 75. tábla 1);
15. *Esztergom-Kovácsi* (4) (MRT 5. 8/17 lh., 75. tábla 2);
16. *Esztergom*, Prímás-sziget (1) (LOVAG 1992, 55; LOVAG 1993, 79);
17. *Dág* (2) (HORVÁTH 1975, 91);
18. *Helemba-sziget* (2) (KOVALOVSKI 1989, 82, 85, 12. ábra, 22. jegyzet);
19. *Szendrő-Gacs*al („több nagyméretű kő”) (WOLF 1985, 250);
20. *Zirc* (1) (TÓTH 1976, B47).

IV. Későbbi épületrészbe falazva:

21. *Ecsér* (2) (CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964, 48)⁶;
22. *Eger* (1) (KOZÁK 1975, 93–94);
23. *Feldebrő*⁷ (2);
24. *Hidegség* (2) (BODOR 1977, 236);
25. *Kisnána* (4) (PÁMER 1970, 312, 24. jegyzet; MMK 183.);
26. *Lengyeltóti* (1) (LUKÁCS 1992, 22, 16. kép)
27. *Paloznak*⁸ (4) (KOPPÁNY 1993, 99);

V. Az előkerülés körülményei bizonytalanok:

28. *Csót* (RADOCSAY 1971, 466);
21. *Ecsér*⁹;
22. *Eger* (1) (KOZÁK 1975, 94);
29. *Gyöngyöspata* (SZABÓ 1985, 7);
30. *Szécsény* („nagy bazalt sziklák”) (NYÁRY 1907, 222–231).

Anyag, forma és megmunkálás

A sírlapok közös jellemzője, hogy hátoldaluk megmunkálatlan, durva felületű. A keretelés nélküli előlap megformálását tekintve az ismertett leletek három csoportot alkotnak.

a) A sírlap általában szabálytalan téglalap átmetszetű, az előlap kidolgozása elnagyolt, a felület durva, díszítetlen: Dág, Esztergom-Abony (1)¹⁰, Esztergom-Szent István protomártír templom, Esztergom-káptalanház; Esztergom-domonkos kolostor, Esztergom-Kovácsi (1), Esztergom-Szentistván, Feldebrő, Lengyeltóti, Paloznak (1) – bár ez igényesebben kidolgozott (2. kép k) –, Szendrő-Gacs, Szécsény, Visegrád-Várkert. Ide sorolható a visegrádi esperességi templom mellett talált, sírlapként felhasznált római oszloptöredék is.

b) A sírlap téglalap átmetszetű, az előlap gondosabban faragott, rajta vésett, vagy domborműves ábrázolás van. Egyszerű, kisméretű, bevészt kereszt jelenik meg többnyire a kőlap felső harmadában: Ecsér (4) (2. kép a, b, c, d), Eger, Esztergom-Kovácsi (2), Felsődörgicse, Gyöngyöspata (2. kép g), Helemba-sziget (2. kép e, f), Hidegség (1) (2. kép h), Kisnána (1), Veszprémfajs. A budai sírkőre kétkarú mérleget véstek (2. kép o).

Nagyobb méretű, de még mindig a kőlap felső harmadában feltűnő kereszt-dombormű: Paloznak (2) (2. kép l, m).

A teljes felületet kitöltő ábrázolások többségén is a kereszt különböző formái jelennek meg, így a nagyobb méretű egyszerű kereszt: Abaújvár (1 töredék), Csót (2. kép p); körbe foglalt, hosszúszerű (hordozható) kereszt: Esztergom-Kovácsi (1), Esztergom-Prímás-sziget. A másik abaújvári sírlap felső harmadát nagyobb méretű körmeneti kereszt foglalja el, hosszanti oldali mentén a bemélyedő kis háromszögek alkotta „zeg-zug vonal” a kereszt alsó száráig tart¹¹. A berhidai félkész darab domborműves keresztjének tövében megjelenő három kerekded kiemelkedést „egy kezdetlegesen faragott családi címerrel” hozta kapcsolatba az ásató. A kereszt-forma szinte a berhidaival megegyező a paloznaki negyedik sírkövön, de a kereszt mintha egy mezőn/sírhanton (?) magasodna (2. kép n).

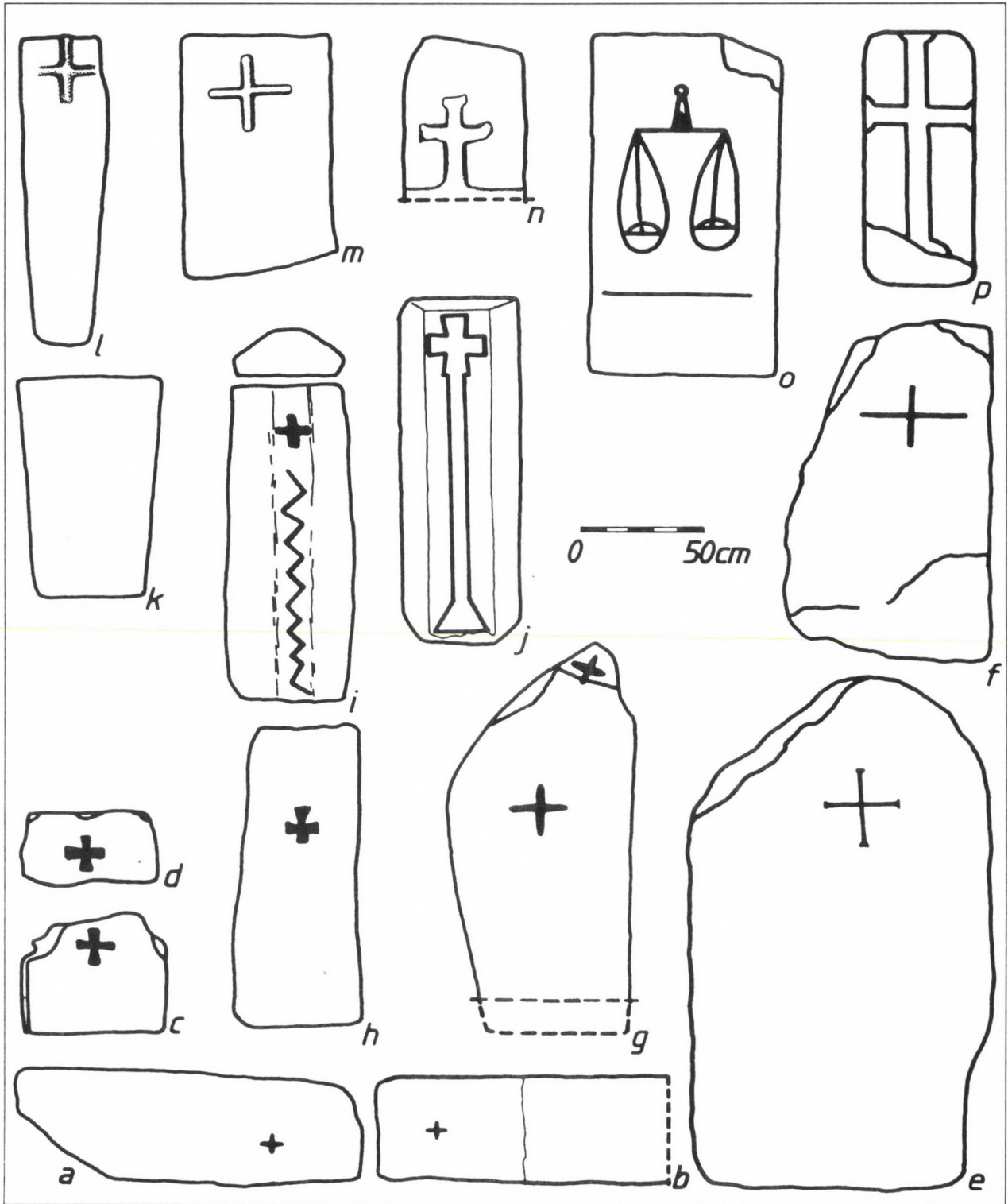
Figurális ábrázolású sírlapok: Esztergom-Abony (1), Kisnána (2), Mezőcsát. Ezek a teljes előlapot kitöltő – eredeti helyzetüket tekintve fekvő – emberalak domborodik, a mezőcsáti „orans” kéztartásától eltekintve nyújtott végtagokkal.

c) Trapezoid átmetszetű sírlapok: Hidegség (1) (2. kép i), Zirc (2. kép j). A Hidegségről származó kő felső síkjára egy kisméretű, egyenlőszárú keresztet véstek, alatta, a kő teljes hosszában „zeg-zug vonal” fut. A zirci sírlapon hosszúszerű talpas kereszt jelenik meg.

A szlovákiai kutatás az egyes darabok kidolgozottságát vizsgálva nagy szerepet juttat a kőfajtának: így a jobban faragható homok- és mészkőfajták előfordulási helye közelében több a „minőségi” sírlap. Ezzel magyarázza a csehországi – ahol több a díszített – és a szlovákiai – ahol az amorf darabok a jellemzőek – leletek összetételének különbözőségét (HANULIAK 1979, 175). A minőségi különbségek alapja azonban talán inkább az eltérő szaktudás és szerszámok (KŐFALVI 1980, 258), valamint a megrendelők különböző igénye és lehetősége lehetett.

A Kassa-krasznoi (Košice-Krasno) temető kőanyagának elemzése alapján a feltáró úgy vélekedik, hogy egyetlen követ sem fejtettek ki a templomdombból, vagy annak közvetlen környékéről. A sírlapok származási helyét a templomtól 1–8 km távolságban jelölve meg, arra következtetett, hogy a plébániához tartozó falvak lakói néhány halottjukat a „hazai” határból származó sziklalap alá temették el (KRUPICA 1978, 191–193). Hasonló feltételezés született a ducói (Moravany nad Vahom) temető sírkövei kapcsán (HANULIAK 1979, 175).

A magyarországi darabok közül csak néhánynak az anyaga ismert. Mészkőből készült az esztergomi Szent István protomártír templom mellett talált, az egyik veszprémfajsi és a visegrád-várkeri sírlap, puhámészkőből az esztergom-abonyi díszítetlen és az egyik Esztergom-Kovácsiból származó egyszerű kereszt sírlap. Az esztergomi domonkos kolostor temetőjéből márványlapokról számoltak be. „A szécsényi 11–12.

2. kép a–d: Ecsér (a, b a szerző, c, d Lővei Pál felmérése); e–f: Helemba-sziget (KOVALOVSZKI 1989 nyomán); g: Gyöngyöspata (Lővei Pál felmérése); h–i: Hidegség (BODOR 1977 nyomán); j: Zirc (VERNEI–KRONBERGER 1939, 2/b kép alapján); k–n: Paloznak (a szerző felmérése); o: Buda (a szerző felmérése); p: Csót (Lővei Pál felmérése)

Abb. 2 a–d: Ecsér (die Ausmessungen des Autors: a, b und P. Lőveis: c, d); e–f Helemba-sziget (nach KOVALOVSZKI 1989); g: Gyöngyöspata (die Ausmessung P. Lőveis); h–i: Hidegség (nach BODOR 1977); j: Zirc (nach VERNEI–KRONBERGER 1939, Abb. 2/b); k–n: Paloznak (die Ausmessungen des Autors); o: Buda (die Ausmessung des Autors); p: Csót (die Ausmessung P. Lőveis)

századi temetőben is voltak nagy bazaltdarabok, melyek legalábbis egy mérföldre eső sziklateleptől kerülhettek oda” (NAGY 1893, 225). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a tárgyalt korszakban az alkalmas alapanyagot a felhasználási helyhez legközelebb eső, vagy építési periódusokban az éppen „beszállító” kőbányából nyerték, amely esetlegesen tartozhatott az adott plébániához is.

Keltezés

Az eredeti helyükön talált sírlapok közül az esztergomi Szent István protomártír templom melletti váz mellett 11. századra keltezhető, időközben elveszett *leletek* voltak. A felsorolt sírkövek közül csak egyetlen fedett *pénzmellékletes* temetkezést: a visegrád-várkereti erőteljes férfiváz combsontjához 12. századi dénár tapadt.

A *templomok építési idejét* figyelembevéve az esztergomi domonkos kolostor temetőjében talált sírok a 13. század első negyedénél nem lehetnek idősebbek. A budai Nagyboldogasszony templom köré a 13. század közepétől temetkezettek. Berhida templomának építését a 13–14. század fordulójára helyezték kutatói.

A *középkori épületrészbe másodlagosan beépített* darabok közül a lengvelltóti sírkő a templom É-i toronyalapozásának tetején feküdt. Ez az alapozás a 12. század közepén készülhetett (LUKÁCS 1992, 22, 30). Valószínűleg legkésőbb a 13. század 30-as éveiben falazták a hidegségi templom nyugati lábazatába az egyszerű kereszttel jelölt követ (TÓTH 1994, I-97. 178). Egy „jeltelen” és két domborművű keresztos sírlapot kváderként falaztak be a paloznaki templom hajójának ENy-i és DNy-i külső sarkába a 13. században, az innen származó negyedik sírlapot a középkori körítőfalba foglalták be. A Kiszánán előkerült négy sírlap közül kettőt az 1428 előtt befejezett templom egyik támpillérebe építették be, a másikat egy akna betöltéséhez használták fel, szintén a gótikus építkezések idején. Az egyik egri sírlap a székesegyház D-i hajófalában már a 16. század előtt kialakított kapu küszöbköveként szolgált.

Hidegségen a barokk sekrestye alapozásába foglalták be a trapéz átmetszetű sírlapot. A feldebrői követ modern beépítésből bontotta ki Kovalovszki J. Így ezekről csak annyi bizonyos, hogy a 18. ill. a 20. századnál korábbiak.

A *temetők használati idejét* megvizsgálva két lelőhelyet kell kiemelni: valószínűleg a tatárjárás során elpusztult az a település, amelynek lakói a mezőcsáti templom köré temetkeztek. A legkésőbbi sírokban 13. század első felére keltezhető viseleti tárgyak voltak¹². Az Esztergom melletti Abony falu templomát 1294-ben lerombolják, és már nem építik újjá. Mivel a területéről későbbi sírleleteket nem ismert, valószínű, hogy temetőjét is felhagyták a 13. század végén.

Ducó (Moravany nad Vahom) temetőjének lelőkörményei alapján A. Ruttkay és M. Hanuliak a követ-

kező időrendet állapította meg: A legkezdetlegesebb forma itt a törtkőből kirakott ovális, vagy négy-szögletes felület, ami alatt 50–60 cm vastag földréteggel borítva fekszik a váz (11. század második fele). A következő lépcsőfokot a 2–4 szorosán egymás mellé helyezett nagyobb kő, végül a kifejlett formát az egy nagy kőlappal jelölt sírok képviselik a 12. századtól. A darabok zöme kevésbé megmunkált, a jobb minőségűek némelyikén azonban vésett kereszt is van. Ez utóbbiakat a szlovákiai kutatás a díszítetlen, ám igényesebben faragott példányokkal együtt a 13. századra, 14. század elejére keltezi (RUTTKAY 1973, 35–36; HANULIAK 1978, 71, 1979, 172).

A magyarországi darabok keltezésére vonatkozó fentebb ismertetett adatokat összefoglalva bizonyos, hogy a 11. századtól ill. a templom körüli temetkezések megjelenésétől (amelyek többsége 12. századi) e temetőkben egyes sírok fölé nagyméretű, kevésbé megmunkált kőlapokat helyeztek. Ugyanekkor jelentek meg az egyszerű, kisméretű kereszttel jelölt sírlapok is. A sírkövek e legegyszerűbb formái még a 13. században is használatban voltak.

A 12. században tűnnek fel szélesebb körben azok a sírlapok, amelyek előlapján nagyobb méretű vésett/domborműves keresztábrázolás van. A hordozható keresztábrázolásokkal kapcsolatban gyakran idézett I. András sírkő (UZSOKI 1984, 145–188) mint előkép nem zárható ki, de az idő- és formabeli távolság, valamint a megrendelők társadalmi állásának nyilvánvaló különbözősége miatt nem is bizonyítható. Mivel a 13. század végi budai sírkőfaragás jellegzetes megoldásai (GYŰRKY 1984, 248) még nem jelennek meg a méréletet ábrázoló sírlapon, így a követ a század harmadik negyedében faraghatták. A tárgyalt darabok közül a berhidai és a körítőfalba épített paloznaki, valamint a csöti tekinthető a legfiatalabbnak: a 13. század végén, 14. század elején készülhettek.

Trapezoid átmetszetű sírlapok az esztergomi Szent Adalbert székesegyházból származó sírkövek ill. töredékek alapján (TAKÁCS 1988) a 13. század elején jelenhettek meg. A térkitöltő elemként, esetleg felirat imitációjaként alkalmazott zeg-zug vonal megjelenése a hidegségi sírkövön keltezhetné egyben az abaujvári, háromszögletű bemetszésekkel díszített sírlapot. Ez, egyéb kőfaragványokat tekintve is (TÓTH 1976, B/62; TÓTH 1994, I-40, 97) a 12. század vége–14. század közé helyezhető.

Az alakos sírkövek készítésének legkorábbi ideje a 13. század közepe előtt határozható meg.

A megrendelők

A 14. század második felétől a templom körüli temetőkben felhagynak a sírlapok használatával. M. Hanuliak ezt a korabeli Közép-Európa társadalmi, gazdasági és ideológiai válságával indokolja, ami elszegényedéshez vezetett (HANULIAK 1978, 72, 1980, 51). Igaz, hogy a templom körüli temetőkből

eltűnnek az egyszerű sírkövek, de a városokban, egyházi és világi központokban éppen ebben a korszakban indul virágzásnak a sírkőfaragás művészete (LÓVEI-VARGA 1987, 339). Az ellentmondást a temetkezési szokások változásának elemzése oldhatja fel.

A későközépkorban is használt templomok általános jellemzője az igen nagy számú épületen belüli temetkezés. Az Árpád-korban ide nem, vagy csak igen ritkán temetkeztek, hiszen ezt a kiváltságot a kánonjog csak kevés személynek adta meg (ARIES 1987, 362; KLOOS 1980, 72). Éppen a 14. századtól figyelhető meg azonban, hogy egyre többen kívánnak a kedvezményezettek közé kerülni kápolnák, oltárok alapításával (KLOOS 1980, 72). A társadalom azon csoportjai, amelynek tagjai korábban a templom falain kívül, a temető területén temetkeztek végső nyughelyüket sírlappal jelölve, így megszerezhették a jogot az épületen belüli temetkezésre.

A megrendelők körére a tárgyalt sírlapok egyszerűsége miatt csak következtetni lehet.

A lelőhelyek során végigtekintve szembetűnő, hogy Esztergomból és környékéről ismert a legtöbb darab. Az egyházi és világi központok körüli hasonló, a kutatás jelen állásával semmiképp sem magyarázható koncentráció mutatkozott Európa egyéb területein is (HANULIAK 1979, 168, obr. 1; NISTERS-WEISBECKER 1987, 104). A világi és egyházi előkelők temetkezési reprezentációjának hatása e központokban volt a legerősebb. Bár a jelenség az e településeken szinte folyamatosnak tekinthető építkezésekkel is kapcsolatba hozható.

A Magyarországon feltárt, kőlappal jelölt sírok három kivételtől eltekintve melléklet nélküliek voltak, ill. leleteikről nem történik említés.

Az esztergomi Szent István protomártír templom közelében 1821-ben talált, durva, díszítetlen mészkőlappal fedett sírban bizonyosan magasrangú pap nyugodott.

A visegrádi esperességi templom mellett feltárt, római oszloppal fedett temetkezés „a temető egyik leggazdagabb sírja volt”¹³.

A visegrád-várkeri temetkezés mellett „mindösze” egyetlen 12. századi dénár feküdt.

Balassa I. megfogalmazása szerint „a sírlapok sohasem fedték a paraszti sírokat, és a falusi temetőkben is csak úri és értelmiségi sírokra kerülhettek” (BALASSA 1989, 69).

A csehországi Radomyšlben kiásott, bevéssett íjjal és nyíllal jelölt sírlapokat a feltáró a helyi birtokos családdal hozta kapcsolatba (NECHVÁTÁL 1985, 445).

M. Hanuliak a petőszinyei (Svinica) ásásat leleteinek és okleveles emlékeinek elemzése alapján a jobbágy és szerviens (iobagiones a servientes) réteghez köti e sírjelölési módot (ČAPLOVIČ-HANULIAK 1979, 197–198; HANULIAK 1980, 50).

Valószínű, hogy egy részük valóban e csoport tagja volt. Nyilvánvalóan temetkeztek így egyházi szemé-

lyek, ill. a plébániához tartozó egy-egy tehetősebb család is, akiknek e sírjeleken keresztül inkább csak anyagi ereje, semmint társadalmi jogállása határozható meg. Ebből a szempontból figyelemre méltó az a tény, hogy az esztergom-kovácsi Szent Mihály templom temetőjéből négy sírlapot ismerünk, és az itt feltárt temetőrészletek „mellékletekben” különösen gazdagok voltak.

A budai sírlap ábrázolása polgári megrendelőre utal.

Nem maradt fenn középkori adat a sírlap készítésének, szállításának vagy elhelyezésének költségeire vonatkozóan¹⁴. A 14. század elejéről ismeretes azonban egy „árjegyzék”, amely kapcsolatba hozható e sírjelekkel: 1322-ben az alsó- és felsőelefánti jobbágyok két kalácsot, egy csirkét, egy sajtot, egy lepényt és egy amfora sört fizettek az egyháznak kő vagy fa emlékoszlop elhelyezéséért¹⁵ (SOLYMOSI 1987, 569).

Eredeztetés

Több kutató foglalkozott ezen egyszerű sírlapok származásával. Keleti, „kun-kabar” ill. „kabar” eredet (NAGY 1893, 225; NYÁRY 1907, 225; B. KOVÁCS 1969, 169–171) mellett felmerült a bogumil kapcsolat lehetősége is (NECHVÁTÁL 1985, 447). A fentiekkel való összehasonlításban látszólag a legjobban adatolt a szláv eredet. M. Hanuliak az ún. kőpakolós sírokból származtatja a szokást oly módon, hogy e „kőszemfödőket” a 11. század második felétől nem közvetlenül a halottra, hanem fölé, a járószintre helyezték. Lelőhelytérképe alapján a szláv eredet mellett foglal állást, de ezt támasztja alá az a megjegyzése is, hogy Dehlitzben (Németország) a germán megszállást követően eltűnnek a sírlapok (HANULIAK 1979, 167–168, 178)¹⁶. A Habovštíak egyfelől a gyakorlati okokkal hozta összefüggésbe a sírlapok széles körű elterjedését (a sír tartós és egyszerű megjelölése, valamint védelme az emberi és állati bolygatástól). Másfelől nyilvánvalónak tartja jelképi értelmét is, azaz, hogy ezzel Krisztus sírját kívánták utánozni (HABOVŠTIAK 1985, 210). Szőke B. M. karoling kori temetőket elemezve mutatott rá arra a szoros kapcsolatra, amely a kővel teljesen vagy részlegesen körülrakott temetkezések és a térítőtevékenység között megfigyelhető az adott közösség népi hovatartozásától függetlenül (B. M. SZŐKE 1992, 132).

Bizonyos, hogy a jelölésmód gyors és széles körű elterjedését, ami gyakorlatilag egybe esett Magyarországon a plébániahálózat kialakításával a 11. század második felében, a térítő tevékenységgel lehet kapcsolatba hozni. Megszűnése a 14. században nem ideológiai válság és elszegényedés eredménye, hanem olyan új lehetőségeké, amelyek több laikus számára tették lehetővé a templomon belüli temetkezést.

A kőlappal jelölt sírok a vizsgált korszakban a temetkezések kisebb hányadát alkotják. Így az Árpád-kori cintermek képében kevésbé meghatározóak, ám

egyelőre a középkori sírjelek egyedüli régészeti eszközökkel megfogható csoportját képezik. Továbbra is kérdés marad azonban, hogy a temetők „gyümölcsös kertekhez” (BALASSA 1973, 235), „ligetekhez”¹⁷

(B. SZÓKE 1956, 130) hasonlítottak-e inkább, vagy, több későközépkori adatból következően (LÓVEI 1987, 339) fakeresztek sokasága sötétlett a templom körül.

Jegyzetek

- 1 Egyetlen adatot ismerek „soros” (templom nélküli) temetőben feltárt sírjelekre vonatkozóan: a Tárján-Téglaház dűlői ásatásáról szóló jelentésben V. Vadász É. kövekkel jelzett sírokról ír (VADÁSZ 1972, 80).
- 2 Európa-szerte megtalálhatók ezek az egyszerű sírlapok. Így pl. az Alsó-Rajnavidék köveinek katalógusát A. NISTERS-WEISBECKER 1987, 175–339 állította össze; angliai darabokat ismertet C. PLATT 1981, 44. Legújabbban J. ERDELJAN 1996 tette közzé a középkori Szerbia területén fennmaradt közép- és koraiújkori síremlékeket. Műve már a kézirat leadása után jelent meg, eredményeit ezért már nem tudtam beépíteni a dolgozatba.
- 3 A felvidéki lelőhelyekre l. HANULIAK 1978, 1979, 1980; Erdélyre l. LÓVEI-VARGA 1987, 340.
- 4 A helymegnevezést megelőző szám azonos a lelőhelytérképen lévő számmal. A helymegnevezést követő, zárójelben lévő szám ill. rövid idézet az ott előkerült darabok számára utal.
- 5 Nagyon hála ismét GÁDOR Juditnak, amiért az abaújházi darabok fényképét megmutatta, és előkerülésük körülményeiről részletesen tájékoztattott. Fogadjon érte ezúton is köszönetemet.
- 6 A feltárók véleményével szemben, miszerint a szentély legelső lépcsőjébe vésett keresztekkel a szentélylépcső elé temettek számát jelölhették, a másodlagos felhasználást tartom valószínűbbnek. A templom belsejének jelentős átalakítására a 13. sz. folyamán került sor.
- 7 KOVALOVSKJI Júlia szíves szóbeli közlése. Az adatokat és a minden részletre kiterjedő tájékoztatást ezúton is köszönöm.
- 8 LÓVEI Pál lektori véleményében hívta fel figyelmemet a lelőhelyre. Kiegészítéseit, értékes megjegyzéseit nagyon köszönöm.
- 9 LÓVEI Pál szíves tájékoztatása.
- 10 Egy lelőhelyről származó de különböző díszítésű kövek esetében a dőlt zárójelben lévő szám a szóbanforgó díszítéssel ellátott kövek számát jelöli.
- 11 L. 5. jegyzet. A kő jelenleg nem hozzáférhető, feltárója ezért nem közölte még.
- 12 RÉVÉSZ László és WOLF Mária ásatása (KOÓS-RÉVÉSZ-WOLF 1986, 71). Szíves tájékoztatásukat ezúton is köszönöm.
- 13 SZÓKE Máttyás szíves szóbeli tájékoztatása (részletek nélkül), mely elhangzott az 1995. április 4–7. között rendezett középkori régészeti konferencián.
- 14 18. századi adatokat ismertet HANULIAK 1978, 72 és 1979, 174.
- 15 „in posizione lapidum seu lignorum, in signum monumenti duas tortas, unum pullum, unum caseum, placentem unam et unam anforam cervisie dare tenerentur” Monumenta Ecclesie Strigonensis III. 13.
- 16 Elméletének ellentmondásai: egyrészt a sírjelölés e formája nemcsak a szlovákok lakta vidéken ismeretes, másrészt, hogy a „kőpakolást” mint egyfajta koporsót, és a sírlapot, mint egyfajta sírjelet nemcsak 50–60 cm földréteg, hanem az alkalmazás oka is leválasztja egymástól. Végül: nem ismeretes olyan temető, ami alapján a szerző által felvázolt, történelmi tetsző fejlődést igazolni lehetne.
- 17 Természetesen csak legkorábbi templom körüli temetőkinkre vonatkozhatna.

IRODALOM

- ARIES 1987
BALASSA 1973
BALASSA 1989
BODOR 1977
ČAPLOVIČ—HANULIAK 1979
CZEGLÉDY—ÁGOSTHÁZY 1967
CZEGLÉDY—KOPPÁNY 1964
ERDELJAN 1996
ERI—KRÁMER—SZENTLÉLEKY 1974
PH. ARIES, *Gyermek, család, halál*. Budapest 1987.
I. BALASSA, *A magyar temetők néprajzi kutatása*. – *Ethnographische Erforschung der ungarischen Friedhöfe*. Ethnographia 84 (1973) 225–242.
I. BALASSA, *Magyar falvak temetői*. Budapest 1989.
I. BODOR, *Hidegség r. k. templomának építéstörténete*. – *Die Baugeschichte der römisch-katholischen Kirche von Hidegség*. MMűvéd 1973–74 (1977) 233–252.
D. ČAPLOVIČ—M. HANULIAK, *Hroby pod náhrobnými kameňmi vo Švinci*. HCK 10 (1979) 193–207.
I. SZ. CZEGLÉDY—L. ÁGOSTHÁZY, *Berhida középkori temploma*. – *L'eglise médiévale de Berhida*. VMMK 6 (1967) 217–237.
I. SZ. CZEGLÉDY—T. KOPPÁNY, *A középkori Ecsér falu és temploma*. – *Ecsér, a Medieval Village and its Church*. ArchÉrt 91 (1964) 41–60.
J. ERDELJAN, *Srednjovekovni nadgrobnji spomenici u oblasti Rasa*. – *Medieval Funerary Monuments in the Region of Ras*. Beograd 1996.
I. ÉRI—M. KRÁMER—T. SZENTLÉLEKY, *A dörgicsei középkori templomromok*. – *Die mittelalterliche Kirchenruinen von Dörgicse*. MMűvéd 1959–60 (1964) 95–116.

- GYÜRKY 1984 K. H. GYÜRKY, *Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból. – Ein Grabstein mit Inschrift und der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda.* BudRég 26 (1984) 247–252.
- HABOVŠTIAK 1985 A. HABOVŠTIAK, *Stredoveká dedina na Slovensku.* Bratislava 1985.
Halottkultusz Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz. Szerk. M. HOP-PÁL—L. NOVÁK, Budapest 1982.
- HANULIAK 1978 M. HANULIAK, *Problematika hrobov pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí na Slovensku. – Problematik der Gräber unter Grabsteinen im 11.–14. Jh. in der Slowakei.* AH 3 (1978) 67–74.
- HANULIAK 1979 M. HANULIAK, *Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí. – Gräber unter Grabsteinen im 11.–14. Jahrhundert.* SlovArch 17-1 (1979) 167–186.
- HANULIAK 1980 M. HANULIAK, *K problematike včasnostredovekých cintorínov s hrobmi pod náhrobnými kameňmi.* IV. Medzinárodný kongres slovenskej archeologie. Sofia 15–22. septembra 1980. Zborník referátov ČSSR. Nit-ra 1980, 48–53.
- HOFER 1982 T. HOFER, *Archaikus sírjeleink kérdéséhez.* Halottkultusz 308–324.
- HORVÁTH 1975 I. HORVÁTH, *Dág.* RégFüz Ser.I. 28 (1975) 91.
- KLOOS 1980 R. M. KLOOS, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit.* Darmstadt 1980.
- KOÓS—RÉVÉSZ—WOLF J. S. KOÓS—L. RÉVÉSZ—M. WOLF, *Mezőcsát-Csicske.* RégFüz Ser.I. 39 (1986) 71.
- KOPPÁNY 1993 T. KOPPÁNY, *A Balaton környékének műemlékei.* Művészettörténet-Műemlékvédelem 3 (1993).
- KOVÁCS 1982 L. KOVÁCS, *A honfoglaló magyar lánzsás sírjelölés és néprajzi megfelelői.* Halottkultusz 58–85.
- B. KOVÁCS 1969 B. KOVÁCS, *Kabarok és palócok. – Kabars et Palotz's.* EMÉ 7 (1969) 159–174.
- KOVALOVSZKI 1989 J. KOVALOVSZKI, *Középkori emlékek Helemba-szigeten. Méri István ásatása 1959.* DRK 1989, 77–115.
- KOVALOVSZKI 1992 J. KOVALOVSZKI, *Visegrád-Várkert.* RégFüz Ser. I. 44 (1992) 68.
- KOZÁK 1975 K. KOZÁK, *Az egri várszékesegyház feltárása III. – Les fouilles de la cathédrale du château-fort d'Eger.* EMÉ 13 (1975) 81–95.
- KÓFALVI 1980 I. KÓFALVI, *Kőfaragókról és kőbányákról.* Építés- és Építészettudomány 12 (1980) 241–282.
- KRISTÓ 1981 GY. KRISTÓ, *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben.* AHSzeg 71 (1981) 21–27.
- KRUPICA 1978 O. KRUPICA, *Stredoveké Krásno. – Das mittelalterliche Krásno.* Západné Slovensko 5. Bratislava 1978, 169–333.
- LOVAG 1992 ZS. LOVAG, *A Prímás-szigeti kolostorról.* Dunakanyar 1992/1 52–55.
- LOVAG 1993 ZS. LOVAG, *Esztergom-Alsósziget.* RégFüz Ser.I. 45 (1993) 79.
- LŐVEI—VARGA 1987 P. LŐVEI—L. VARGA, *Síremlékek. Magyarországi Művészet 1300–1470 körül.* Szerk. E. MAROSI, Budapest 1987, 334–341.
- LUKÁCS 1992 ZS. LUKÁCS, *Előzetes beszámoló a lengyeltóti római katolikus templom 1991. évi kutatásáról.* Műemlékvédelmi Szemle 1992/1 19–30.
- MRT 2 I. ÉRI—M. KELEMEN—P. NÉMETH—I. TORMA, *Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás.* Budapest 1969.
- MRT 5 I. HORVÁTH—M. H. KELEMEN—I. TORMA, *Magyarország régészeti topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás.* Budapest 1979.
- NAGY 1893 G. NAGY, *Magyarhoni lovassírok.* ArchÉrt 13 (1893) 223–225.
- NECHVÁTAL 1985 B. NECHVÁTAL, *Náhrobky na mladohradištním pohřebišti v Radomyšli u Strakoníc. – Grabsteine auf dem jungburgwallzeitlichen Gräberfeld in Radomyšl bei Strakoníc.* AH 10 (1985) 439–451.
- NISTERS—WEISBECKER A. NISTERS—WEISBECKER, *Grabsteine des 7.–11. Jahrhunderts am Niederrhein.* BJ 183 (1987) 175–339.
- 1987 A. NYÁRY, *Ásatás a szécsényi Kerek dombon.* ArchÉrt 27 (1907) 222–231.
- NYÁRY 1907 N. PÁMER, *A kishánai vár feltárása. – Die Freilegung der Burg Kishána.* MMűvéd 1967–68 (1970) 295–313.
- PÁMER 1970 C. PLATT, *Parish Churches of Medieval England.* London, 1981.
- PLATT 1981

- RADOCSAY 1971 D. RADOCSAY, *Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés a Budapest*. Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay, Braga 1971, 461–486.
- RITOÓK 1984 Á. RITOÓK, *Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon*. – *Begräbnisse in der Arpadenzeit in Veszprémfajsz*. VMMK 17 (1984) 93–106.
- RUTTKAY 1973 A. RUTTKAY, *Druhá fáza kostolného cintorína na Kostolci pri Dučovom*. Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve svetle archeologických výzkumů II. Uherské Hradište 1973, 29–48.
- SCHULEK 1874 F. SCHULEK, *Jelentés a Boldogságos Szűz-höz címzett budavári plébániánál eszközölt kutatásokról*. ArchÉrt 8 (1874) 227–240.
- SOLYMOSI 1987 L. SOLYMOSI, *Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon*. Sz 121/4 (1987) 547–583.
- SZABÓ 1985 J. GY. SZABÓ, *A gyöngyöspatai Szent Péter templom*. – *Die Kirche Sankt Peters in Gyöngyöspata*. EMÉ (Agraria) 21 (1985) 5–76.
- SZÓKE 1979 M. SZÓKE, *Visegrád*. RégFüz Ser. I. 32 (1979) 105.
- B. SZÓKE 1956 B. SZÓKE, *Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns*. StSl 2 (1956) 119–155.
- B. M. SZÓKE 1992 B. M. SZÓKE, *Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom*. ComArchHung 1992, 125–158.
- TAKÁCS 1988 I. TAKÁCS, *Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból*. – *Grabplattenfragmente aus Esztergom, aus dem 13. Jh*. ArsHung 16/2 (1988) 121–132.
- TÓTH 1976 S. TÓTH, *Középkor*. SZ. PALÁGYI—S. TÓTH, *A római és középkori kőtár katalógusa*. Tihanyi Múzeum. Veszprém 1976.
- TÓTH 1984 S. TÓTH, *Veszprémfajsz, templomrom*. RégFüz Ser. I. 28 (1984) 132.
- TÓTH 1994 S. TÓTH, *Rómán kori faragványok*. Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994.
- UZSOKI 1984 A. UZSOKI, *I. András király sírja Tihanyban és a sír lap ikonográfiai vonatkozásai*. – *Das Grab König Andreas I. in Tihany und die ikonographischen Bezüge der Grabplatte*. VMMK 17 (1984) 145–188.
- VADÁSZ 1972 É. V. VADÁSZ, *Tarján-Téglaház dűlő*. RégFüz Ser. I. 25 (1972) 80.
- VERNEI—KRONBERGER 1939 A. VERNEI—E. KRONBERGER, *Magyar középkori síremlékek*. Budapest 1939.
- WOLF 1985 M. WOLF, *Középkori templom és temető Szendrő-Gacsalon*. ArchÉrt 112 (1985) 240–264.
- WOLF 1994 M. WOLF, *„Mit ránk hagytak a századok”*. Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. Árpád-kor. Miskolc 1994, 70–74.

GRABPLATTEN AUS DER ARPADENZEIT VON FRIEDHÖFEN IN UNGARN

Auszug

Der Autor hat die einfachen Grabplatten aus dem 11.–13. Jahrhundert von Kirchen umgebenden Friedhöfen zusammengesucht. Auf dem Gebiet des heutigen Ungarn sind bisher von 30 Fundstellen mehr als 42 einfache Grabplatten bekannt geworden (Abb. 1). Gemäß des Ortes ihrer Auffindung lassen sie sich in 5 Gruppen einteilen:

– Grabplatten in ursprünglicher (ungestörter) Lage: I/1–8, mit einer einzigen Ausnahme (I/6) außerhalb von Kirchengebäuden.

– Grabplatten in sekundärer Lage, innerhalb von Kirchengebäuden: II/9–11.

– Grabplatten in sekundärer Lage, außerhalb von Kirchengebäuden: III/12–20.

– In spätere Gebäudeteile eingemauerte Grabplatten: IV/21–27.

– Grabplatten mit unsicheren Fundumständen: V/28–30.

Hinsichtlich ihrer Herstellung sind die Stücke mehrheitlich grobbearbeitete Steinblöcke bzw. Steinplatten. Trapezquerschnitt haben einer der Grabsteine von Hidegség (IV/24) und Zirc (III/20). Auf dem Friedhof der Dekanatskirche von Visegrád wurde ein römerzeitliches Säulenfragment sekundär verwendet.

Die Mehrheit der Grabplatten ist unverziert (Abb. 2.k). Eine andere große Gruppe bilden jene, in die unterschiedliche Formen des Kreuzes, am häufigsten ein einfaches lateinisches Kreuz, eingemeißelt wurden (Abb. 2.a–h, l, m). Ein größeres einfaches Kreuz findet sich auf einem Bruchstück von Abaújvár (III/12) sowie auf dem einen Stein von Berhida (III/9), Paloznak (IV/27) und Csót (V/28) (Abb. 2.n, p), ein Fuß-

kreuz auf dem von Zirc (III/20) (Abb. 2.j), ein einen Kreis eingefasstes Prozessionkreuz auf mehreren aus der Umgebung von Esztergom stammenden Steine (III/15–16).

Ein kleines Kreuz und eine Zickzacklinie an den Längsseiten zeigt der wegen seiner Form bereits genannte Grabstein von Hidegség (IV/24) (Abb. 2.i). In der Auffassung ähnlich, aber in den Details anders ist auch das eine Stück von Abaújvár (III/12): Auf dieser Platte bildenwechselnde keilförmige Einschnitte an beiden Seiten eines Prozessionkreuzes die Zickzacklinie.

Auf insgesamt vier Grabplatten von drei Fundstellen (I/6, III/14, IV/25) erhebt sich relief förmig eine Menschengestalt, abgesehen von einer mit „Oranten“-Handhaltung alle mit gestreckten Gliedern.

Im Zuge der während der Herrschaftszeit des hl. Stephan einsetzenden Kirchenbauten entstand bis zum Ende des 11. Jahrhunderts das Netz der Pfarreien in Ungarn. Das Auftauchen und die Verbreitung der behandelten Weise der Grabbezeichnung sind aufgrund der Grabfunde mit diesem Prozeß gleichzeitig. Neben dem mit einem kleinen Kreuz bezeichneten Steinblock oder einer solchen Steinplatte tauchen vom 12. Jahrhundert an besser bearbeitete und variantenreiche Steinmetzarbeiten auf. Mehr Grabsteine mit Trapezquerschnitt und Inschriften von dem An-

fang des 13. Jahrhunderts von Adalbertskathedrale von Esztergom macht es wahrscheinlich, daß dieser Form am Ende des 12. und zu Beginn des 13. Jahrhunderts beliebt war. Die Steinmetzarbeiten mit Figuren können frühestens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts gefertigt worden sein.

Durch eine Untersuchung der Auffindstellen der Grabplatten läßt sich feststellen, daß sie sich mehrheitlich im Gebiet der Friedhöfe, außerhalb der Gebäude befanden. Dies steht im Einklang mit der Vorschriften des kanonischen Rechts im 11.–13. Jahrhundert, die nur einigen Bestattung innerhalb der Kirche erlaubten. Da nur einigen Gräber auf diese Weise bezeichnet wurden, hing vermutlich die Verwendung solcher Grabmale von den wirtschaftlichen Möglichkeiten der Familie des Verstorbenen ab. Darauf mag auch eine Angabe aus 1322 hindeuten¹⁵.

Seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts hört man auf, in den Friedhöfen um die Kirchen Grabplatten zu benutzen. Gleichzeitig aber häft sich zunehmend die Zahl der Bestattungen im Gebäude, da immer mehr das Recht ihrer Bestattung durch die Stiftung von Kapellen und Altären bzw. durch anderweitige materielle Opfer erworben. So wurden die Erzeugnisse des diesem Jahrhundert zu blühenden beginnenden Grabmal-Steinmetzhandwerks im Kirchenfußboden untergebracht.

Á. Ritoók
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Pf. 364
Múzeum krt. 14–16.
H-1370

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.